

MATN INDIVIDUALLIGINI TA’MINLOVCHI FONOSEMANTIK VOSITALAR

*Z.M.Kabilova,
ADCHTI Umumiy va qiyosiy tilshunoslik
kafedrasini mudiri, f.f.n. dotsent.
Abdullayeva Xushro‘ya, Raimjonova Mushtariy,
ADCHTI Filologiya va tillarni
o‘qitish arab tili yo‘nalishi 101-guruh talabalari*

Fonosemantika til belgisi tarkibiy qismlarining o‘zaro mutanosiblik darajasini o‘rganadi. Bu mutanosiblik darajasi o‘sha til birligining uslubiy bo‘yoqdorligiga albatta ta’sir ko‘rsatadi. Shu jihatdan bu ikki soha chambarchas bog‘liq.

Til belgisiga berilgan mavjud ta’rif, bizningcha, muayyan to‘ldirishga muhtoj. Ko‘p asrlik munozaralarda muxolif tomonlar argumentlarini qiyoslab aytish mumkinki, til belgisi to‘liq erkin emas. Ushbu xulosa uchun kamida ikkita – falsafiy va lisoniy – asos ko‘rsata olamiz.

Falsafiy jihatdan: shakl va mazmun dialektik birlikda. Keng tarqalgan falsafiy qarashlarga ko‘ra, bu juftlikda mazmun yetakchilik qiladi. Shakl esa uning yashash usuli va ifodasidir. Ular o‘zaro yuqori darajada mutanosib bo‘lishlari shart. Taraqqiyot bu mutanosiblikka putur yetkazishi mumkin: unda ularning har biri yangi butunlik hosil qila oladi .

Lisoniy jihatdan: til belgisini inson foydalanuvchi boshqa belgilar bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Inson boshqa barcha belgilarni tilga qiyosan yaratgan. Bu belgilarning kelib chiqishi va tabiati insoniyat uchun yaxshi ma’lum. Ammo til belgisining tug‘ilish jarayoni haqida bizda aniq-tiniq, yagona, hammaga ma’qul qarash – nazariya yo‘q. Boshqa belgilarni inson irodasi ta’sirida o‘zgartirish qiyin emas. Ammo til o‘z ichki-immanent qonuniyatlari asosida taraqqiy qiladi. Shunga ko‘ra til belgisining ikki tarkibiy qismi borligi tan olinsa-da, ularni bir-biridan ajratib tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ushbu xulosalardan kelib chiqib, so‘zning fonosemantik tusi uning butun fonetik tarkibi bilan belgilanadi deyishimiz mumkin.

Hozirgi o‘zbek tilshunosligi va umuman jahon tilshunosligida fonosemantik tadqiqotlar yangi yo‘nalishlar sirasida bo‘lib, ko‘plab tajriba va umumlashtirishlarga muhtoj rivojlanish pallasida turibdi.

Shu bilan bir qatorda matnlarni fonosemantik tadqiq qilish asosiy muammolardan biri sanaladi. Matnlarning (nutq) pishiqlik, uslubiy ravon, hissiy bo‘lishida fonetik vositalarning xizmati beqiyos va benihoya katta.

Matnning individualligini aniqlash tilshunoslikda muhim o‘rin tutadi. Matnning individualligini aniqlashda uning leksik-grammatik, uslubiy xususiyatlari, mavzusi va g‘oyaviy yo‘nalishi, emotsional ekspressivligi, individuallik belgisi, matn tuzilishi, muallif fikrlashidagi o‘ziga xoslik, tilning pragmatik xususiyatlari, muallifning ijodiy uslubi, shaxsiy pozitsiyasi, matnning leksik tarkibi, sintaktik tuzilishi, yozma yoki og‘zaki nutq me‘yorlari, intertekstual aloqalar va boshqalar asosiy hisoblanadi.

1. Muallif uchun xos bo‘lgan so‘z va iboralardan, sintaktik konstruktsiyalardan foydalanish darajasi matnning leksik-grammatik xususiyatlarini shakllantiradi.

2. Muallifning o‘ziga xos so‘z qo‘llash uslubi, obrazlardan foydalanish, ritorik vositalardan foydalanish darajasi uslubiy xususiyatlarning mavjudligiga ishora qiladi.

3. Muallifning atrof-olamga qiziqish doirasi, dunyoqarashi va munosabatini aks ettiruvchi mazmuniy xususiyatlar matn mavzusini va g‘oyaviy yo‘nalishini belgilaydi.

4. Muallifning his-tuyg‘ularini ifoda etish darajasi, emotsional-badiiy vositalardan foydalanishi emotsional ekspressivlikni vujudga keltiradi.

5. Muallif tomonidan qoʻllangan noyob, oʻxshashi yoʻq ibora va lakunalar individuallik belgisidir.

Bu kabi tilshunoslik mezonlari asosida matnni tahlil qilib, muallif individualligini aniqlash mumkin.

Fonosemantik vositalar matn individualligini quyidagicha taʼminlaydi:

1. Tovush ramziylik: tovushlarning maʼlum xususiyatlari (yumshoqlik, keskinlik, balandlik, jaranglilik va h.k.) bilan maʼlum maʼnolar oʻrtasidagi aloqalar. Masalan, "i" tovushining yengilligi bilan "engil" tushunchasi, "k" tovushining keskinligi bilan "kuchli" tushunchasi bogʻliq.

2. Soʻz tarkibi: soʻzlarning fonetik tuzilishi ularning maʼnosini ifodalaydi. Masalan, "qoʻqonoq" soʻzidagi "qoʻ", "qon" va "oq" elementlari maʼnoni kuchaytiradi.

3. Ohang va ritm: matnning ohang va ritm jihatdan jilolangani uning maʼnosi bilan bogʻliq va hamohang. Masalan, tez ritm "tezlik" maʼnosini, sekin ritm "sokinlik" maʼnosini beradi.

Til tashuvchisi fonosemantika sohasida tovushiy ramziylik nazariyasi, soʻz shakli va fonetik maʼnosi oʻrtasidagi uygʻunlik; matn ohangi va ritmining maʼno ifodalashdagi beqiyos roli; fonosemantik vositalarning turli til va nutq vaziyatlarida erkin qoʻllanishi haqidagi bilimlarga ega.

Ushbu bilimlar kundalik hayot, ilmiy va badiiy adabiyotshunoslik, tilshunoslik, psixolingvistika kabi sohalarda qoʻllaniladi va matnning individualligini oshirishda muhim rol oʻynaydi. Fonosemantik vositalar matn individualligini qanday taʼminlaydi? Ular haqida qanday bilimlarga egamiz?

Fonosemantik vositalarning semantik xususiyatlari tovushlar, soʻz tuzilishi va ohang-ritm orqali maʼnoni ifodalashda yotadi. Ular oʻziga xos taʼsir mexanizmiga ega, yaʼni boshqa vositalar toʻgʻridan-toʻgʻri maʼno ifodalaganda fonosemantik vositalar bilvosita, hissiy-koʻtarinki taʼsir koʻrsatadi. Fonosemantik vositalar fonologik – tovush, boʻgʻin, urgʻu, ohang, ritm, tembr, diksiya, soʻz va matn darajalarida faoliyat koʻrsatadi.

Fonosemantikaga doir ilmiy tadqiqot ishlari fonosemantik vositalar ilmiy asosini mustahkamlab bormoqda. Masalan, tovushiy ramziylik nazariyasi tovushlar va maʼnolar oʻrtasidagi aloqalar haqidagi nazariya boʻlib, eksperimental tilshunoslik va psixolingvistik tadqiqotlar bilan asoslangan. Matn nazariyasi matn ohang-ritmi va uning maʼno ifodalashdagi roli haqidagi nazariya boʻlib, uslubshunoslik, poetika va pragmatika tadqiqotlari bilan asoslangan.

Shu tarzda fonosemantik vositalar tilshunoslikning puxta ilmiy asosga ega boʻlgan tarkibiy qismi aylanib boʻldi.

Adabiyotlar:

1. Философский энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1983. – С. 621– 622.
2. Кураев В.И. Диалектика содержательного и формального в научном познании. – М.: Наука, 1977. –160 с.
3. Kabulova, U.S. (2023). "Filologiya" termini haqida. Scienceweb academic papers collection.
4. Sayidmaxamadovna, K.U., & Isakovna, B.R. (2023). "Paremiya" haqida. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(2), 773-777.
5. Sayidmaxamadovna, K.U., & Muratovna, K.Z. (2023). "Frazologizm" atamasi haqida. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(2), 711-715.
6. Muratovna, K.Z., & Sayidmaxamadovna, K.U. (2023). Tilshunoslarning "frazologik birlik" atamasi haqidagi qarashlari. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(2), 768-772.
7. Sayidmahamadovna, S.N., Saidmakhamadovna, K.U., Komiljonovna, K.G., Azimjanovna, T.O., & Ganiyevna, M.D. (2020). Ambiguities in uzbek language-syntactic homonyms. PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, 17(7), 6542-6548.

8. Kabulova Umida Sayidmakhamadovna. Ta’limni insonparvarlashtirish to‘g‘risida// JOURNAL OF LANGUAGE AND LIGUISTICS ISSN (Online): 2984-7109 SJIF Impact Factor |(2023): 5.2| <https://sirpublishers.org/index.php/jolal/article/view/84>.
9. Kabilova Zebiniso Muratovna. Enklitika. Fonologizatsiya. Emfatik urg‘u. // JOURNAL OF LANGUAGE AND LIGUISTICS ISSN (Online): 2984-7109 SJIF Impact Factor |(2023): 5.2| <https://sirpublishers.org/index.php/jolal/article/view/84>.